

DAŽAS DOMAS PAR KRIEVIJAS VĒSTURI

Jānis Šiliņš

Dr. hist., vadošais pētnieks, Latvijas Nacionālais arhīvs; pētnieks, Vidzemes Augstskolas Sociālo, ekonomisko un humanitāro pētījumu institūts

2022. gada 3. un 4. novembrī Latvijas Kara muzejā risinājās starptautiska zinātniska konference “Karš, ideoloģija un vara: Krievijas ekspansija Eiropā vēstures gaitā”. Tajā bija pārstāvēti Latvijas, Igaunijas, Somijas, Polijas un Ukrainas vēsturnieki, kuri runāja par dažādiem (galvenokārt militāri politiskiem) Krievijas un mūsu reģiona mijiedarbības aspektiem. Konferenci noslēdza apaļā galda diskusija, kuru vadīja žurnālists un publicists Māris Zanders un kurā piedalījās Latvijas Kara muzeja un Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes pārstāvji.

Konference bija nozīmīga un interesanta ne tikai starptautiskā konteksta dēļ, turpinoties Krievijas–Ukrainas karam un pastiprinoties Krievijas starptautiskajai izolācijai, bet arī Latvijas vēstures zinātnes kontekstā. Līdz šim Krievijas vēsturei un tās mijiedarbībai ar Eiropu ir bijis pievērsts gaužām maz uzmanības. Latvijā šobrīd nav neviena profesionāla vēsturnieka, kurš specifiski pētītu Krievijas vēsturi vai kādu tās aspektu. Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātē netiek lasīti kursi Krievijas vēsturē. Pēdējo 30 gadu laikā Latvijas Universitātē ir aizstāvēta tikai viena disertācija, kuras izpētes objekts bija specifisks Krievijas vēstures aspekts.¹ Kā konferences noslēguma diskusijā pareizi norādīja Latvijas

¹ Miņins, Aldis (2014). *Ciņa par varu Krievijas postimpērijas Rietumu perifērijā (1917–1920): teorētiskās un historiogrāfiskās problēmas*. Rīga: Latvijas Universitāte.

Universitātes docents Mārtiņš Mintauris, Krievijas vēsture Latvijā ir pētīta atsevišķiem gabaliem un atsevišķām tēmām, bet kopskata mums nav.

Nenoliedzami, šāda situācija ir visai dīvaina, ņemot vērā mūsu austrumu kaimiņvalsts ārējo agresivitāti, kas kļuva acīmredzama līdz ar iebrukumu Gruzijā 2008. gadā un nenoliedzama pēc Krimas aneksijas 2014. gadā. Togad darbību iesaldēja Latvijas–Krievijas vēsturnieku komisija, kuru bija izveidojuši abu valstu prezidenti un kuras darba grupā vairākus gadus darbojos arī es. Paradoksālā kārtā, pieaugot bažām par militāro konfrontāciju un informatīvo karu, akadēmiska interese par kaimiņvalsts vēstures pētniecību izpalika.

Te varētu jautāt, vai bez sava potenciālā pretinieka vēstures pētniecības un izpratnes vispār ir iespējama patiesi efektīva pretdarbība, bet tas paliek un acīmredzot tuvākajā laikā tā arī paliks retorisks jautājums. Nevienai valsts amatpersonai, piemēram, nav ienācis prātā piedāvāt ideju par specifiska Krievijas izpēti vai Krievijas vēstures izpēti institūta radišanu. Lai gan ir zināms, ka Aukstā kara laikā Rietumvalstis veltīja milzīgus līdzekļus sovetoģijas nozares attīstībai, un acīmredzot šim pūlēm bija visai liela loma efektīvā pretdarbībā Padomju Savienībai un galu galā – arī tās sagrāvē. Turklāt Latvijā dzīvo simtiem tūkstoši krievu tautības iedzīvotāju, kuriem, gribam to vai ne, būs interese par Krievijas vēsturi. Ja šo vēsturi nerakstīsim mēs, tad to noteikti darīs kāds cits.

Situācijā, kad Latvijā trūkst attiecīgu speciālistu un arī dziļākas intereses par Krievijas vēsturi, Latvijas Kara muzeja iniciatīva sadarbībā ar Latvijas Universitāti rīkot šādu konferenci ir viennozīmīgi apsveicama. Cerams, ka tas nav tikai pārpratums vai izņēmums, kas apliecina likumsakarību – nevēlēšanos (varbūt bailes?) nopietni pētīt un reflektēt par Krievijas vēsturi.

No vienas puses, šāda nevēlēšanās ir saprotama – mums Latvijā ir daudz citu tēmu, ar kurām nodarboties. Tāpat Krievijas arhīvi ir faktiski slēgti Latvijas vēsturniekiem. Krievijā nav brīvas akadēmiskas vēsturnieku vides, kas veicinātu abpusēju zinātnisku interesi, un vēstures zinātne ir galēji politizēta. Galu galā krievu valodas zināšanas ar katru jaunu vēsturnieku paaudzi kļūst arvien vājākas.

No otras puses, Krievijas faktora ietekme uz Latvijas vēsturi jau sākot ar 16. gadsimtu ir milzīga, atsevišķos periodos pat noteicoša. To pierāda arī pētījumi par Latvijas 19. gadsimta, 20. gadsimta sākuma un padomju okupācijas perioda vēsturi – bez Krievijas konteksta ņemšanas vērā tie ir nepilnīgi. Taču, lai būtu iespējams integrēt pētījumos Krievijas kontekstu, mums ir jābūt adekvātam priekšstatam par vēsturiskajiem procesiem kaimiņvalstī.

Krievijas kontinuitātes problemātika

Konferences dalībnieki savos referātos un noslēguma diskusijā izteica daudzas interesantas tēzes, vērojumus un pieņēmumus. Visus tos nebūtu lietderīgi šeit uzskaitīt vai atkārtot, katrs interesents konferences ierakstus var noklausīties Latvijas Kara muzeja Facebook kontā.

Vēlos šeit izcelt tikai vienu principiālu teorētisku sadursmi, kas gan netika konferencē atrisināta. Tā ir Krievijas impērijas, Padomju Savienības un Krievijas Federācijas kontinuitātes problemātika. Nevienam no runātājiem nebija šaubu par Krievijas Federāciju kā Padomju Savienības turpinājumu, sevišķi pārliecinoši šo tēzi uzsvēra krievu emigrants un topošais Latvijas Republikas pilsonis Dmitrijs Savins. Viņaprāt, Krievijas Federācija ir pārņēmusi visus svarīgākos Padomju Savienības elementus: varas aparātu, eliti un ideoloģisko kodolu – nevis ārēji dekoratīvo marksismu-ļeņinismu (kurš tika atmests), bet gan faktisko valdošo ideju kopumu – vadonismu, birokrātiskās nomenklatūras tirāniju un tieksmi pēc globālas dominances.

Taču pilnīgi pretēji viedokļi konferences gaitā tika izteikti par Krievijas impērijas (pat Senās Krievzemes) saistību ar Padomju Savienību un mūsdienu Krievijas Federāciju. Tobrīdējais aizsardzības ministrs Artis Pabriks savā uzrunā nenoskīra šos valstiskos veidojumus, runājot par Krieviju. Latvijas Kara muzeja direktore Kristīne Skrīvere pat uzsvēra, ka apzināti nelieto apzīmējumu “padomju”, bet vienīgi “krievu”. Arī noslēguma diskusijas dalībnieki, lai gan norādīja uz grūtībām salīdzināt dažādus reģionus un laika periodus, runāja par Krieviju kā gadsimtiem ilgu temporāli vienotu fenomenu. Tas ir arī publiskajā telpā bieži sastopams viedoklis – Krievija un krievu tauta ir “nelabojama”, tā kopš savas pastāvēšanas pirmsākumiem ir bijusi agresīva un tirāniska, vienmēr ir apdraudējusi savus kaimiņus.

Pilnīgi pretēja pieeja bija jau minētajam Dmitrijam Savinam, kurš savā referātā uzsvēra principiālās atšķirības starp Krievijas impēriju un Padomju Savienību, kura, pēc runātāja uzskatiem, patiesībā bija pilnīgi jauns un ar impērijas pagātni nesaistīts valstisks veidojums. Kādi ir viņa argumenti? Pirmkārt, Padomju Krievija un vēlāk Padomju Savienība deklarēja pilnīgu saišu saraušanu ar Krievijas impēriju. Tā neuzskatīja sevi par agrākā valstiskuma turpinātāju. Otrkārt, lai gan Padomju Savienība aizņēmas atsevišķus agrākās Krievijas un krievu kultūras elementus, tā ideoloģiski un kulturāli bija Krievijas impērijas pretstats.

Pieņemot, ka abu viedokļu aizstāvji var atrast spēcīgus argumentus un diskusija nav vienkārši atrisināma, vēlos izteikt pāris domas šajā jautājumā. Pirmkārt, Padomju Krievija un Padomju Savienība integrēja sevī daudzus agrākās impērijas

elementus. Piemēram, gandrīz puse cara laika armijas augstāko virsnieku iestājās Sarkanajā armijā.² Patiesībā to jau no pirmsākumiem veidoja agrākie “speciālisti” (to vidū arī latvietis Jukums Vācietis). Arī lielākā daļa agrākās inteligences sadarbojās un iekļāvās padomju režīmā. Ļeņins, vēlākie ģenerāļsekretāri un partijas augstākā nomenklatūra atgādināja cara – patvaldnieka un viņa galma darbību. Gan Krievijas impērija, gan Padomju Savienība bija militāras lielvaras ar militarizētu rūpniecību un milzīgu atkarību no izejvielu eksporta.

Arī Krievijas impērijas vēlinajā periodā varēja redzēt jau zināmas vēlākā padomju režīma iezīmes: korumpētu un uzpūtīgu ierēdniecību; lielkrievu šovinismu un mazākumtautību diskrimināciju; agresīvu ekspansionismu; izolacionisma tendences attiecībā pret Eiropu un sava “īpašā ceļa” meklējumus, kas veda uz konfrontāciju ar Rietumvalstīm; masveida represijas pret citādi domājošajiem; “neuzticamu” iedzīvotāju deportācijas Pirmā pasaules kara laikā; arhaisku sociālo politiku utt.

Cik liela bija šo kopīgo elementu nozīme? Vai tie ir pietiekami, lai runātu par formāli dažādu valstiskumu pēctecību? Manuprāt, padomju valstiskums savas saiknes ar impērisko pagātņi sarāva nevis Ļeņina, bet gan Staļina laikā. Piespiedu kolektivizācija iznīcināja zemniecību un tradicionālās kopdzīves formas laukos, kā arī apturēja modernai ekonomikai svarīgo brīvo darbaspēka kustību no laukiem uz pilsētām. Tās vietā tika likts piespiedu darbs, kas Krievijas impērijā bija izņēmums (katordznieki). Industrializācija aizsāka plānveida ekonomikas funkcionēšanu, pilnībā iznīcinot tirgus attiecības, kas līdz tam dominēja. Masu represijas pirmām kārtām tika vērstas pret nekrievu elitēm, kuru loma gan Krievijas impērijā, gan Padomju Krievijā un Padomju Savienības pirmajā desmitgadē bija ārkārtīgi liela. Staļins atteicās no pasaules revolūcijas idejas, izvirzīja saukli par sociālisma būvniecību atsevišķi ņemtā zemē un uzsāka agresīvu propagandu pret kaimiņvalstīm, izolējot Padomju Savienību un pirmo reizi to nostādot antagoniski pret visu “imperiālistisko un kapitālistisko” pasauli. Viņš arī faktiski iznīcināja pareizticīgo baznīcu.

Arī Padomju Savienības politika pret Otrajā pasaules karā okupētajām un iekarotajām teritorijām principiāli atšķīrās no agrāk Krievijas impērijā vai Padomju Krievijā piedzīvotā. To pilnā mērā var uzskatīt par koloniālu politiku. Šeit Latvijas piemērs var būt ļoti uzskatāms. Krievijas impērijas politika Baltijā un vispār Eiropas daļā nebija koloniāla. Baltijas un arī Latvijas cilvēku un finanšiālie resursi tika izmantoti, īstenojot Sibīrijas un Vidusāzijas teritoriju kolonizāciju. Simtiem tūkstoši latviešu izbrauca no Latvijas teritorijas, lai būvētu simtiem

2 Ganin, A. V. (2017). *Povsednevnaia zhizn' genshtabistov pri Lenine i Trotskom*. Moskva: Kuchkovo Pole, 70.–76. lpp.

koloniju tuvākās un attālākās impērijas vietās. Krievija neīstenoja Latvijā segregāciju, tieši pretēji – latvieši 19. gadsimtā (un pat agrāk – 18. gadsimtā) meklēja cara ierēdņos atbalstu sava stāvokļa uzlabošanai attiecībā pret vietējiem vāciešiem. Tāpat Krievijas impērijas administrācija uz Baltijas provincēm neraudzījās kā uz kulturāli atpalikušāku reģionu, kurš būtu “jācivilizē”.

Staļinisma un vēlāka padomju politika bija pilnīgi pretēja. Tika deklarēts krievu kultūras pārākums pār vietējām tautām un arī Eiropas kultūru. Padomju okupantu propaganda definēja savu misiju jauniegūto teritoriju civilizēšanā, radot melīgu mītu par Baltijas valstu ekonomisko un sociālo atpalicību, zemo kultūras līmeni. Latvijas, tāpat kā citu Baltijas valstu, teritorija formāli tika nodalīta no “metropoles”, izveidojot butaforiskus padomju valstiskumus. Latvijā tika iepludināti migranti, kuru uzdevums bija kā jaunas, padomju tautas identitātes nesējiem kolonizēt šo teritoriju. Vietējie iedzīvotāji tika segregēti un diskriminēti attiecībā pret kolonistiem, ierobežojot viņu izglītības un karjeras iespējas, nostādot tos sliktākā sociālā situācijā (piemēram, prioritāri jaunuzceltos dzīvokļus piešķīrot kolonistiem, nevis vietējiem iedzīvotājiem). Tāpat izglītības sistēmā tika ieviesta divvalodu apmācība, atdalot “iezemiešus” no “kolonistiem”.

Represijas tika vērstas pret vietējām elitēm (“vietējo kadru tīrīšanas” 1945.–1953. gadā un nacionālkomunistu vajāšanas 1959. gadā), aizstājot tās ar kadriem no “metropoles”. Tāpat padomju režīms nekautrējās Latvijā īstenot galējas ekonomiskas izsūkšanas politiku,³ turklāt piesārņojot tās teritoriju. Arī rusifikācija tika īstenota pavisam jaunā kvalitātē – krievu valodu ne tikai uzspieda visās dzīves sfērās (līdzīgi kā tas notika 19. gadsimta beigās Baltijā), bet arī liedza jebkādu patstāvīgu vietējās nacionālās kultūras attīstību (tā tika stingri uzraudzīta); pilnībā tika iznīcināta vietējo minoritāšu sabiedriskā dzīve un kultūra.

Starp citu, šīs radikālās izmaiņas, kas notika Staļina valdīšanas periodā līdz Otrā pasaules kara sākumam, palika gandrīz nemanītas Latvijā. Tas zināmā mērā var izskaidrot gan Baltijas valstu nepretošanos okupācijai 1939.–1940. gadā, gan vietējo iedzīvotāju piedzīvoto šoku, saskaroties ar reālajām okupācijas režīma praksēm. Pirmskara Latvijas elites un sabiedrības atmiņā bija palikušas Krievijas impērijas īstenotās politikas, kuras radikāli atšķīrās no ļoti īsā laikā Staļina radītajām.

3 Sīkāk sk.: Krūmiņš, Gatis (2022). *PSRS budžeta ieņēmumi un izdevumi Latvijā 1946.–1990. gadam*. Rīga: LR Tieslietu ministrija.

Krievijas un Eiropas attiecību problemātika

Aplūkojamās konferences tēma bija Krievijas ekspansija Eiropā. Tomēr, kā to parādīja dalībnieku referāti un it sevišķi noslēguma diskusija, Krievijas un Eiropas attiecības neaprobežojas vien ar pirmās agresīvu ekspansiju. Tās ir ievērojami sarežģītākas un daudzšķautņainākas.

1553. gadā, piecus gadus pirms Livonijas kara sākuma (1558–1583), Londonas iedzīvotāji ar sajūsmu pavadīja trīs kuģus pārdrošā ekspedīcijā uz Ziemeļu Ledus okeānu. Angļu jūrnieki meklēja ziemeļu ceļu uz Indiju, bet atrada Krieviju.⁴ Krievijas cars Ivans IV (1547–1584) ar lielu sajūsmu uzņēma tālos viesus, un jau 1555. gadā tika dibināta Maskavas Kompānija, kuras rokās tika koncentrēta tirdzniecība starp Angliju un Krieviju. Maskavas Kompānija kļuva par tirdzniecības korporāciju prototipu, ar kuru palīdzību turpmākajos gadsimtos angļi būvēja savu globālo impēriju.

Ivanam IV neizdevās nedz noslēgt savienību ar Angliju, ne iegūt karalienes Elizabetes I (1558–1603) roku.⁵ Arī Livonijas karš, kuru arī var uzskatīt par Maskavas mēģinājumu “atklāt” Rietumus,⁶ beidzās ar sakāvi un faktiski noveda Krieviju līdz iekšējam haosam, kuru zinām kā “juku laikus” Krievijā. Līdz jaunam eiropeizācijas mēģinājumam bija jāgaida gandrīz simts gadi, kad Pētera I tēvs cars Aleksejs Mihailovičs (1645–1676) uzsāka pirmās eiropeiskās reformas un piesaistīja lielu skaitu speciālistu no Eiropas. Tomēr Krievijas eiropeizācija parasti tiek saistīta ar caru Pēteri I (1682–1725), kurš arī kļuva par pirmo Krievijas imperatoru (no 1721. gada). Viņš bija apsēsts ar visu eiropeisko un arī savu impēriju būvēja atbilstoši tā laika Eiropas impēriju paraugam. Starp citu, ir

4 Vētrā pie Norvēģijas krastiem no trim kuģiem divi gāja bojā, bet trešais piestāja Ziemeļu Dvinas deltā (šeit mūsdienās atrodas Arhangeļska). Kapteinis Ričards Čanselors (*Chancellor*) pieņēma, ka ir atklājis jaunu kontinentu. Sk.: Lobanov-Rostovsky, A. (1948). *Anglo-Russian Relations through the Centuries. The Russian Review*, 7 (2), p. 41.

5 Elizabete I bija vienīgā sievietē, kurai sava mūža laikā Ivans IV bija rakstījis vēstules (kopumā 11). Tuvojoties sakāvei Livonijas karā, 1570. gadā Ivans IV centās noslēgt savienību ar Angliju, lai nepieciešamības gadījumā varētu turpatverties. Elizabete I noraidīja Krievijas cara piedāvājumu, saņemot pretī rupjus apvainojumus. Sk.: *Poslanie angliiskoi koroleve Elizavete I. 24 oktiabria 1570 goda.* <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=9115> (oriģināls glabājas The National Archives, Public Record Office, S.O. 102/49).

6 Bogatyrev, Sergei (2007). Ivan the Terrible Discovers the West: the Cultural Transformation of Autocracy During the Early Northern Wars. *Russian History*, 34 (1–4), p. 163.

saglabājies nostāsts, ka ar reformām neapmierinātie zemnieki viņu lamājuši par antikristu un latvieti.⁷

Viena no slavenākajām Krievijas carienēm, kura, starp citu, sarakstījās ar veselu plejādi sava laika slavenāko Eiropas apgaismotāju, Katrīna II (1762–1796) 1767. gada rīkojumā par Likumdošanas komisijas (tai vajadzēja kļūt par pirmo Krievijas parlamentu, kurā būtu pārstāvētas visas sabiedrības kārtas) izveidošanu deklarēja, ka “Krievija ir Eiropas valsts” (“Россія ешь Европейская держава”⁸). Viņa aktīvi iesaistījās Eiropas politiskajā dzīvē un aicināja vāciešus kolonizēt Pielovgas apgabalu un citas Krievijas teritorijas.

Uzvaras pār Napoleonu Bonapartu 1812.–1814. gadā Krievijas caram Aleksandram I (1801–1825) deva pagodinošo “Eiropas glābēja” apzīmējumu. Viņš sevi uzskatīja par apgaismotu un progresīvu reformatoru. 1818. gada 30. augustā Aleksandrs I personīgi ieradās Jelgavā, lai izsludinātu Kurzemes guberņas dzimtcilvēku brīvlaišanu. Pēc 50 gadiem latvieši, godinot šos notikumus, svinēs Brīvības svētkus, kuri līdz pat 1905. gada revolūcijai kļūs par nozīmīgākajiem Kurzemes un Zemgales latviešu nacionālajiem svētkiem.⁹ Tas bija laikmets, kad Krievija latviešu zemniekiem asociējās ar brīvību un lielo iespēju zemi. Pat neskatoties uz 1905. gada notikumiem, Rainis 1916. gadā formulēs savas paaudzes slavenāko politisko saukli “Brīva Latvija brīvā Krievijā!”. Savukārt vilšanās iespējā sagaidīt brīvas Krievijas izveidošanos kļuva par vienu no galvenajiem stimuliem Latvijas neatkarības idejas attīstībā 1917.–1918. gadā.

Padomju laika izkropļotais priekšstats par Krievijas vēsturi un mūsdienu politiskie notikumi neļauj mums pilnvērtīgi novērtēt Krievijas impēriju kā vienu no Eiropas civilizācijas grandiozajiem projektiem. Maldīgi būtu uzskatīt, ka Krievijas valdnieki viltīgi izmantoja eiropiešu lētīcību, lai, liekot lietā viņu zināšanas, naudu un ietekmi, būvētu savu impēriju, kuras varenību vēlāk mērķtiecīgi vērstu pret pašu Eiropu. Krievijas impēriju pārvaldīja multietniska un Eiropas kultūrā dziļi integrēta (galvenokārt vācu un franču valodā runājoša) aristokrātija. Tas radikāli to atšķīra no vēlākās padomiskās un mūsdienu Krievijas

7 Pētera I reformu pretinieki izplatīja dažādas baumas par viņu. Piemēram, 18. gadsimta sākumā populāra “sazvērestības teorija” bija, ka Pēteris I uzturēšanās laikā esot nolauzījis vai nogalinājis, bet viņa vietā ielikts viltvārdis. Populārākā versija bija, ka viltvārdis ir vācietis, taču cirkulēja arī runas, ka viņš ir latvietis (“Он не государь – латыш”). Sk.: Nikishin, Aleksandr (2006). *Vodka i Stalin*. Moskva: Dom Russkoi Vodki, 26. lpp.

8 *Nakaz Kommissii o sochinenii proekta novago ulozheniia, s prinadlezhashchimi k tomu prilozheniiami*. Moskva: Pechatan pri Senate, 1767, 4. lpp.

9 Sīkāk sk.: Šiliņš, Jānis (2017). Latviešu brīvības divsimtgade. *Domuzīme*, 3, 67.–71. lpp.

elites (“nomenklatūras”), kuru raksturo noslēgtība, galēja birokratizētība un ideoloģizācija.

Eiropai nenoliedzami bija ilglaicīgas stratēģiskas intereses Krievijas telpā. Lielbritāniju 16. gadsimtā Krievija interesēja kā tilts uz attālajiem Āzijas tirgiem; Francijai, Prūsijai un Austrijai dažādos laika posmos tā bija stratēģiski izdevīgs sabiedrotais pret kādu no kaimiņvalstīm; industriālajai Vācijai – izdevīgs savu rūpniecisko preču noieta tirgus un izejvielu ieguves vieta.

Pakāpjoties pa vispārināšanas kāpnēm solīti augšup, mēs varētu izvirzīt pieņēmumu, ka vēsturiski Krievijas impērija ir kā instruments, lai eiropēizētu milzīgo un ar tirdzniecības kuģiem nesasniedzamo Eirāzijas telpu. 18. un daļēji 19. gadsimtā Krievijas plašumi bija tuvāka un ne tik bīstama Amerikas alternatīva. Uz šejieni izceļoja miljoniem vāciešu, lai kolonizētu Volgas un Melnās jūras krastus (par šo tēmu konferencē plaši referēja asociētais profesors Raimonds Cerūzis). Šajā procesā līdz ar daudzām citām tautām iesaistījās arī simtiem tūkstoši latviešu, veidojot kolonijas gan Krievijas Eiropas daļā, gan Sibīrijā un Tālajos Austrumos. Vācieši (arī Baltijas vācieši) organizēja Krievijas impērijas pārvaldi, bet Krievijas bruņotajos spēkos 18. gadsimtā un 19. gadsimta sākumā bija pat grūti atrast kādu etnisku krievu. Ārzemju ģenerāļu vadībā Krievija iekaroja Kaukāzu, Vidusāziju un sadalīja Poliju; sakāva Zviedrijas karali Kārli XII (1697–1718), Prūsijas karali Frīdrihu Lielo (1740–1786) un Francijas imperatoru Napoleonu Bonapartu (1804–1814, 1815). Pēc virsnieka profesijas liberalizācijas 19. gadsimta otrajā pusē milzīgs daudzums nekrievu jauniešu, to skaitā latvieši, izvēlējās veidot militāro karjeru Krievijas impērijas armijā.¹⁰

Galū galā milzīgās Krievijas telpas infrastruktūru būvēja ar Eiropas tehnoloģijām, nereti ar Eiropas materiāliem un naudu, un to visbiežāk darīja paši eiropieši. Piemēram, Rīgas–Daugavpils dzelzceļa līniju būvēja angļu inženieri par angļu līdzekļiem un ar Lielbritānijas materiāliem. Kā vēl vienu interesantu un Latvijai tuvu piemēru varam minēt Lūznavas muižas īpašnieku poļu-lietuviešu izcelsmes inženieri Staņislavu Kerbedzu (*Kierbedź/Kerbedis*), kurš uzbūvēja neskaitāmus dzelzceļa tiltus, tuneļus, izbūvēja Kronštates un Pēterburgas ostu infrastruktūru, tika apbalvots ar visiem augstākajiem Krievijas impērijas apbalvojumiem un ieguva ģenerāļa pakāpi.¹¹ Krievijas infrastruktūras būvniecībā (sevišķi dzelzceļu) liels ieguldījums bija arī Rīgas Politehniskā institūta audzēkņiem, arī

10 Sīkāk sk.: Jēkabsons, Ēriks (2022). *Latviešu virsnieki Krievijas impērijas armijā. 19. gadsimta otrā puse – 1914. gads*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.

11 Voronin, M., Voronina, M. (1982). *Stanislav Valerianovich Kerbedz*. Leningrad: Nauka.

latviešu inženieriem, bet Krišjāņa Valdemāra ieguldījums Krievijas jūrniecības attīstībā droši vien nav jāskaidro.

Šajā kontekstā jāpiezīmē, ka līdz pat Pirmā pasaules kara noslēgumam nav īsti pamatoti runāt par Krievijas impēriju kā draudu Eiropai. Jā, uz Krieviju daudzi pamatoti skatījās kā uz ne visai attīstītu, pat arhaisku un neefektīvi pārvaldītu teritoriju, arī varbūt kā koloniālu konkurenti citām Eiropas lielvarām Balkānos, Ķīnā un Vidusāzijā, taču tā bija dziļi integrēta Eiropas telpā un arī plašākā nozīmē – Eiropas civilizācijā. Krievija, lai gan attiecībā pret Eiropas kodolu perifēra (taču tādas bija arī Spānija un Portugāle), bija būvēta un funkcionēja kā eiropiska impērija ar visām pozitīvajām un negatīvajām izpausmēm.

Krievijas atpalicība un pārvaldes neefektivitāte nozīmēja to, ka tā nevarēja būt nopietns militārs drauds Eiropas lielvalstīm, par ko liecina Krievijas militārā vēsture. Krievijas impērija un Padomju Savienība 18.–20. gadsimtā nav uzvarējusi nevienu vērā ņemamu militāru konfliktu ar kādu Eiropas valsti bez citu Eiropas valstu palīdzības. Patiesību sakot, tiešu konfrontāciju ar Rietumvalstīm ir bijis ļoti maz. 19. gadsimtā tas bija Krievijai katastrofālais Krimas karš (1853–1856) pret Lielbritāniju, Franciju un Osmaņu impēriju, bet 20. gadsimtā – “Ziemas karš” (1939–1940) pret Somiju. Nesekmīgi beidzās arī Krievijas 1918.–1921. gada kari pret agrākajām impērijas rietumu daļas eiropiskajām nācijām (Poliju, Lietuvu, Latviju, Igauniju un Somiju), kuras atbalstīja Vācija, Lielbritānija, Francija un ASV.

Krievijas kā eiropiskas impērijas krīze sākās pēc “Eiropas glābēja” cara Aleksandra I nāves 1825. gadā. Ne velti šis notikums sakrita ar tajā pašā gadā notikušo Dekabristu sacelšanos, kuri cerēja uz liberālu un eiropisku Krievijas attīstību. Tās vietā Krievijas izglītības ministrs grāfs Sergejs Uvarovs 1833. gadā piedāvāja slaveno Krievijas valstiskuma formulu “pareizticība, patvaldība, tautība”, kas faktiski tika radīta pretstatā Lielās franču revolūcijas moto “brīvība, brālība, vienlīdzība”.

Jaunā valstiskuma izpratne, kas turpmākajās desmitgadēs pakāpeniski izplatījās un savu kulmināciju sasniedza cara Aleksandra III valdīšanas laikā (1881–1894), bija problemātiska Krievijai. Impēriju apdzīvoja simtiem dažādu tautību; šeit bija pārstāvētas visas lielākās pasaules reliģijas un to novirzieni; absolūtas patvaldības ideja atradās pretrunā ar impērijā pastāvošajiem autonomajiem veidojumiem un liberāli noskaņotās intelīģences cerībām uz demokrātiskām reformām nākotnē.

Mēs nezinām, kā būtu attīstījusies Krievijas vēsture, ja šī jaunā tendence būtu palikusi margināla. Iespējams, tā ietu Lielbritānijas pēdās, kas 19. gadsimtā būvēja “liberālo impēriju”. Taču uzvarēja impērijas centralizēšanas, vienādošanas un stabilizēšanas idejas, kas tolaik nozīmēja arī norobežošanu no idejiskajiem un tehnoloģiskajiem procesiem Eiropā. Šo tendenci pamatoja un pastiprināja

19. gadsimta 30. un 40. gados uzplaukušās slavofilisma idejas, kas meklēja un uzsvēra krieviskuma atšķirības no Rietumiem un Krievijas “īpašo ceļu”. Vēlme pasargāt sevi no revolucionārajiem procesiem Eiropā 19. gadsimta 20.–40. gados veda pie militāras katastrofas Krimas karā. Tai sekoja varens reformu vilnis, kuru īstenoja kārtējais cars reformators Aleksandrs II (1855–1881) – dzimtbūšanas atcelšana, bruņoto spēku modernizācija, industrializācija, Krievijas iekļaušanās globālajā kapitālistiskajā ekonomikā.

Aleksandru II 1881. gadā nogalināja krievu sociālistu teroristi. Šajā laikā Krievijā sāka ieplūst Eiropā modernās sociālisma idejas, ar kurām sevišķi aizrāvās impērijas rietumu daļas iedzīvotāji (poļi, ebreji, latvieši, igauņi, somi), kuriem bija ciešākas saiknes ar Vāciju un Austroungāriju. Taču ideju apmaiņa, lai gan nevienlīdzīga, bija abpusēja. Par pazīstamākajiem 19. gadsimta Eiropas radikālā sociālisma – anarhisma – teorētiķiem kļuva krievu aristokrātu dzimtu pārstāvji Mihails Bakuņins un Pjotrs Kropotkins.

1887. gadā revolucionāri izdarīja neveiksmīgu atentātu pret caru Aleksandru III. Viens no teroristu līderiem bija Vladimira Uļjanova (Ļeņina) vecākais brālis Aleksandrs. Ļeņina brāli pakāra, bet pats viņš kļuva par jauna radikālā sociālisma virziena – boļševisma (lieliniecisma) – pamatlicēju un līderi. Jāatzīmē, ka Krievijas sociālistiskā kustība tolaik bija izteikti eiropeiska – tās līderi uzturējās gandrīz tikai Eiropā, teorētiskās diskusijas risinājās Eiropas sociālistiskā diskursa ietvaros, preses izdevumi tika izdoti Eiropā. Arī krievu sociāldemokrātijas sašķelšanās meņševikos (maziniekos) un boļševikos (lieliniekos) atspoguļoja divas valdošās tendences Eiropas sociālistiskajā kustībā, kas spilgti izpaudās vēlāk, Pirmā pasaules kara laikā.

Boļševisma (lieliniecisma) idejas uzvarēja Krievijā. Pilsoņu kara (1918–1922) laikā Krievijas sabiedrības lielākā daļa tās atbalstīja. Arī lielākā daļa latviešu radikālo sociālistu nostājās Ļeņina pusē. Protams, to ietekmēja daudzi taktiski politiski, sociāli un ekonomiski apsvērumi, taču nenoliedzami daudziem latviešu sociālistiem ļoti simpātiskas šķita internacionālisma idejas. Viņi ticēja brīvas, taisnīgas un iekļaujošas Krievijas iespējai un labākas pasaules kārtības (pasaules revolūcija un vispasaules proletariāta diktatūra) radišanai. Šodien šīs idejas šķiet naivas un savā naivumā pat bīstamas, taču pārņemst krievu sociālisma līderiem nespēju radīt sociālistisku Krievijas impēriju ir tikpat pamatoti kā pārņemst cariem nespēju izveidot liberālu Krievijas impēriju.

Elektrifikācija, obligātās bezmaksas izglītības ieviešana, centieni atjaunot attiecības ar lielvalstīm un pasaules revolūcijas idejas eksportēšana liecināja, ka Padomju Krievija un Padomju Savienība vismaz pirmajos savas pastāvēšanas gados nebija atmetusi (kaut izkropļotā un sašaurinātā veidā) Krievijas impērijas misiju – eiropeizēt un modernizēt Eirāzijas telpu. To, protams, var uzskatīt par

eksperimentu, kas dažu gadu laikā tragiski izgāzās, taču šai idejai daudzi ticēja ne tikai Krievijā, bet arī ārzemēs. Tūkstošiem Eiropas un Amerikas strādnieku un zemnieku pārcēlās uz dzīvi Padomju Krievijā. Desmitiem tūkstoši latviešu un daudzi citu tautību pārstāvji izvēlējās palikt padomju valstī un piedalīties tās celtniecībā, lai vēlāk ietu bojā Staļina represijās.

Atteikšanās no vispasaules revolūcijas idejas un mēģinājums uzbūvēt sociālismu vienā atsevišķi ņemtā valstī nozīmēja Krievijas impērijas idejas galu. Tā pilnībā nostādīja PSRS un tās kodolu – Krieviju – pretstāvē Eiropai un Rietumu pasaulei kopumā. Nākamais neizbēgamais solis bija nacionālistiskas ideoloģijas (ar mērķi centralizēt un disciplinēt daudzveidīgo sabiedrību) izplatīšana staļiniskās padomju retorikas aizsegā. Pirmais solis šajā virzienā bija terors pret nacionālajām elitēm 1937.–1939. gadā. Taču izšķirošais solis tika sperts jau ne gluži brīvprātīgi – mēģinājumi karot zem internacionālistiskiem lozungiem pret nacistisko Vāciju 1941. gadā bija noveduši pie militāras katastrofas – visas PSRS pirmskara kadru armijas zaudēšanas un miljoniem gūstekņu. Izmisuma apstākļos tika atjaunoti cara laika militārie apbalvojumi un militārās pakāpes; apelēts pie krievu tautas izdzīvošanas instinktiem un vēsturisko naidu pret vāciešiem; karš ar Vāciju nodēvēts par Lielo Tēvijas karu; atjaunota čekistu kontrolēta pareizticīgo baznīca; galu galā pēc uzvaras Staļins pacēla tostus nevis par internacionālo strādniecību un pasaules revolūciju, bet gan par krievu tautu.

Zīmīgi, ka staļinisma politikā un ideoloģijā mēs varam manīt atbalsis no 19. gadsimta slavofilisma idejām, kas uzsvēra krievu kultūras pārākumu attiecībā pret Rietumiem, aicināja uz konfrontāciju ar Rietumiem, runāja par Krievijas (šajā gadījumā formāli – Padomju Savienības) īpašo ceļu, lai kļūtu par pirmo komunistisko zemi pasaulē un gluži vai mesianiskā nozīmē rādītu ceļu visai cilvēcei.

Krievija, ja mēs to uzskatām par impēriju, ir norietoša impērija. Kopš tās uzplaukuma un varenības kulminācijas ir pagājuši 200 gadi. 1814. gadā Aleksandra I karaspēks iesoļoja Parīzē; 1945. gadā Staļina armija ieņēma Berlīni, bet 2023. gadā Putina karapulki mīņājas pie Bahmutas. Iespējams, ka impērijas faktiskā bojāeja notika jau 1917.–1922. gadā, kad tika salauztas pārvaldes struktūras un iznīcināti tās kultūras pamati, bet varbūt tas notika 1927. gadā, kad tai tika atņemta sākotnēji ieprogrammētā pastāvēšanas jēga. Jebkurā gadījumā Krievijas uzplaukums vienmēr ir bijis atkarīgs no sadarbības ar Rietumiem, bet tās lejupslīde – ar izolāciju un konfrontāciju ar Eiropu.

A FEW THOUGHTS ABOUT THE HISTORY OF RUSSIA

Jānis Šiliņš

Dr. hist., senior researcher, the National Archives of Latvia; researcher, Institute of Social, Economic, and Humanitarian Studies, Vidzeme University of Applied Sciences

Summary

On 3–4 November 2022, the international research conference *War, Ideology and Power: The Expansionism of Russia in Europe throughout History* took place in the Latvian War Museum in Riga, with the participation of historians from Latvia, Estonia, Finland, Poland, and Ukraine. Admittedly, the history of Russia and its correlation with Europe has gained insufficient attention in Latvia so far. There is not a single professional historian in Latvia today who would specifically focus on the history of Russia. Russia's aggressive policies of the recent years have done nothing to change the low interest in the history of Russia in this country.

The conference participants addressed the issue of the continuity of the Russian Empire, Soviet Union, and Russian Federation, coming out with diametrically opposite views. Some historians spoke about Russia as a unitary phenomenon, while some others underlined the radical differences between the Russian Empire and the Soviet Union.

Another important topic addressed at the conference was the complex nature of relations between Russia and Europe. Historically, Russia's policies towards Europe have been more than just expansionist. The author believes that for European powers, Russia has been an extremely important geopolitical player, opening a way to Asia for them. Russia reciprocated the need. Peter the Great, in his efforts to "Europeanise" Russia, modelled his empire on European empires of his time. Russian tsarina Catherine the Great continued this policy, taking an active part in Europe's political life and calling on the Germans to colonise the Volga region and other Russian territories.

Speaking in general terms, the Russian Empire can be regarded as a European project aimed at transforming the Asian space. Under the command of foreign generals, in the 18th–19th centuries, Russia reaped considerable military success and Russian infrastructure was built using European technologies, and often with European materials and money and for the most part – by Europeans.

The author believes that it is unreasonable to speak about the 18th–19th century Russian Empire as a threat, in view of its deep integration into the European space and civilisation as well as its backwardness and administrative inefficiency. In the 19th–20th centuries, without the support of Western countries, Russia was involved in only a couple of military conflicts with another Western country, and these turned out to be failures for Russia.

The author believes that Russia as a European Empire ran into crisis after the death of the “Saviour of Europe”, tsar Alexander I, in 1825 and the adoption of a new formula of statehood defined as “Orthodoxy, Autocracy, and Nationality”. The ideas of centralisation, unification, and stabilisation of the empire meant isolation from ideological and technological processes transpiring in Europe.

This isolation trend did not go away in the second half of the 19th century and early 20th century, although aspirations to Europeanise and modernise the Asian space were still topical even in the first years of the Soviet rule. The final breach occurred upon Stalin’s coming to power and efforts to build socialism in one separate country. It was followed by the spread of nationalist ideology under the smokescreen of Stalinist Soviet rhetoric, echoing the 19th century Slavophile ideas about Russia’s unique way and rejection of the West.

The author reaches the conclusion that Russia’s prosperity has always depended on its co-operation with the West, same as its decline has always been linked to isolation from and confrontation with Europe.

© 2023 Jānis Šiliņš, Latvijas Universitāte

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar *Creative Commons*

Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0).

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).